

Токтогулова Венера Калбаевна
АЛЫКУЛ ОСМОНОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ ЭЛ АРАСЫНАН
ЖЫЙНАЛГАН ЛЕГЕНДАЛАР.
Токтогулова Венера Калбаевна
ЛЕГЕНДЫ, СОБРАННЫЕ ИЗ НАРОДА В ТВОРЧЕСТВЕ АЛЫКУЛА ОСМОНОВА.
Toktogulova Venera Kalbaevna
LEGENDS COLLECTED FROM THE PEOPLE IN THE WORKS OF ALYKUL
OSMONOV

УДК. 297

Аннотация. Алыкул Осмонов кыргыз адабиятынын классикалык өкүлү катары, кыргыз элинин духун, үрп-адаттарын, тарыхын жана каада-салттарын өз чыгармачылыгында терең чагылдырган акын. Анын чыгармаларында эл арасынан жыйналган легендалар (уламыштар) чоң орунду ээлейт. Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгында легендалар менен бирге жер-суулардын аталыштары, көчмөн кыргыз элине тиешелүү түшүнүктөрдү (жылдыздар, айлардын аталышы, жутчулук, күлүктөр ж.б.) камтыган. Ошондой эле өзү жашап жаткан коомдогу өнүгүүлөрдү, ийгиликтерди “азыркы замандын легендалары” деп көрсөткөн. Ал көп учурда ошол элдик каармандарды жана алардын күрөшүн өз ырларына кошуп, аларды заман менен байланыштырган.

Макалада Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгындагы эл арасынан жыйналган легендалардын орду жана алардын өзгөчөлүктөрү, учурдагы актуалдуулугу жөнүндө сөз болот.

Түйүндү сөздөр. Уламыштар (легендалар), поэзия, элдик оозеки чыгармачылык, улуттук идеология, үрп-адаттар, “Жер албагыр”, Кыдыр, кымыз, төөнүн сүтү.

Аннотация. Алыкул Осмонов, как классический представитель кыргызской литературы, глубоко отразил в своем творчестве дух кыргызского народа, его традиции, историю и обычаи. В его произведениях значительное место занимают легенды (уламышы), собранные из народного фольклора. В творчестве Алыкула Осмонова, наряду с легендами, также представлены названия местностей, понятия, характерные для кочевого кыргызского народа (названия звезд, месяцев, явления природы, такие как джут, күлүктөр и др.). Кроме того, он отразил в своих произведениях достижения и развитие общества, в котором жил, называя их “легендами современности”. Он часто включал в свои стихи народных героев и их борьбу, связывая их с современностью.

Ключевые слова: Легенды, поэзия, устное народное творчество, национальная идеология, обычаи, “Жер албагыр”, Кыдыр, кымыз, верблюжье молоко.

Abstract. Alykul Osmonov, as a classic representative of Kyrgyz literature, deeply reflected the spirit of the Kyrgyz people, their traditions, history, and customs in his works. A significant place in his writings is occupied by legends (ulamysh) collected from folk folklore. In Alykul Osmonov’s works, alongside legends, there are also names of geographical locations and concepts characteristic of the nomadic Kyrgyz people (names of stars, months, natural phenomena such as *zhut*, *külüktör*, etc.). Moreover, he depicted the achievements and developments of the society in which he lived, referring to them as “legends of modernity.” He often incorporated folk heroes and their struggles into his poems, connecting them with contemporary issues.

This article discusses the role and characteristics of legends collected from folk folklore in Alykul Osmonov’s works, as well as their relevance in the modern context.

Keywords. Legends, poetry, folk oral literature, national ideology, customs, “Jer albagr”, Kydyr, kumis, camel’s milk.

Киришүү:

Алыкул Осмонов өтө кыска өмүр сүрсө да, кыргыз адабиятын, асыресе поэзиясын профессионалдык даражага көтөргөн, жаңы сапаттагы улуттук көркөм сөз казынасына салмактуу үлүш кошкон калемгер болгон. Ал өзүнүн ыр саптарында айтылгандай арадан бир кылымдан ашык убакыт өтсө да акындын керемет таланты менен таза, чыныгы поэзиясы азыр да болсо жаныбызда. Алыкулду "кыргыз поэзиясынын Чолпон жылдызы", "новатор-акын" деп аталгандан азыркы күнгө чейин аны туурап, ага окшотуп ыр жазганга шыктанып келишет. Кыргыз эл жазуучусу, Кыргыз Эл Баатыры Түгөлбай Сыдыкбеков: "Акындын чыгармалары азыр эле жазылгандай жаңы жана маанилүү, мазмундуу. Ошондуктан, ырлары да Алыкулдун өзүндөй дайыма жаш бойдон кала бермекчи"- деп айтканындай акындын көзү жок болсо да, каухарга бергис ыр саптары окурмандар үчүн дагы деле жаш, жаңы эле жазылгандай кала берет. Алыкул Осмонов акын, котормочу гана эмес элдик оозеки чыгармаларга, элдик легендаларга кызыккан жана эл арасынан жазып алган. Бул эмгеги азыркы учурдагы улуттук идеология катары кабыл алынып, жалпы элге жайылтылып жаткан "Улуттук дем-дүйнөлүк бийиктик" уңгужолунда камтылган маселелерге үндөшүп калган.

1. Легендалардын мааниси

Легендалар — бул элдик чыгармачылыктын маанилүү бөлүгү болуп саналат. Алар элдин оозеки сөз өнөрүнүн жана маданиятынын бир бөлүгү катары келечек муундарга тарыхты, каада-салттарды, адамдык идеалдарды жана философияны жеткирет. Алыкул Осмоновдун чыгармаларында бул легендалар кыргыз элинин дүйнө таанымын, моралдык баалуулуктарын жана тарыхый кырдаалдарды терең жана эстетикалык жактан жеткире алган. Ал өзүнүн окуганга абдан кызык, тарыхый-этнографиялык жана турмуштук-маалыматтык жагдайда чоң мааниси бар «Легендаларга» жазган кириш сөзүндө, мындай айрымдар таңдана карачу жумушка эмне үчүн киришип, кандай максат жана кандай тилекти көңүлгө алганын өзүнө мүнөздүү аруу дили менен төмөндөгүчө түшүндүрөт: «...Кыргыз элинин оозеки адабиятында (фольклорунда) уламыштар (легендалар) чоң орунду ээлейт. Уламыштар болгон тарыхый иштер менен болгон иштердин негизинде түзүлөт. Анын чыгышынын себеби элдердин көңүлүн өзүнө бурган бир окуя менен байланыштуу болот. Анын негизи кандайдыр бир чындык менен байланыштырылат да, «дейт», «экен», «имиш» деген сөздөр менен алда канча мертебе өзгөртүлүп кетет.

Көп учурларда жерлердин атына ылайыкталган болжолдуу уламыштар пайда болот. Ал тарыхый жагынан башка мааниде турса да, өз болжолу менен чындыктын катарында сүйлөнө берет. Маселен: «Ат-Башы», «Нарын» сыяктуулар. Кээ бир уламыштардын өзүнүн көлөмү жагынан кичинекейлигине карабастан, ченемсиз кубатты ээлейт. Ал өзүнүн ченемсиз күчү менен адамды эрксиз таң калтырат. Уламыштар адамды иренжитүү, көңүлдү чөгөт кылып жаратылыштын кээ бир күчүнө багынтуу, коркуу жагына ээрчитпейт. Ал адамды кайра жогорку күчкө жетелейт. Адамды акылдуулукка, чеберчиликке, баатырлыкка үндөйт. Ошондуктан фольклордун бул түрү кыргыз элинин жем азыгындай байкалат. [А.Осмонов, 1965-жыл, 2-томдугу]

2. Алыкул Осмоновдун легендалары

Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгында эл арасынан жыйналган легендалардын маанилүү орду бар. Ошондой эле ал элдик уламыштарды жана белгилүү каармандардын атын да колдонуп, аларды өзүнүн поэзиясына киргизген. Дүйнөлүк согуш учурунда жана согуштан кийинки жылдарда эл арасын көп аралап, эл сөзүнө кылдат кулак төшөп, эски уламыштар менен кийинки аңыздарды көркөмдөп ырга айлантууга айрыкча маани берген. Бул жагынан алганда, акын үчүн Чолпон- Атага барып иштеген жылдар аябагандай жемиштүү болгон.

“Эл арасынан жыйналган легендалар” – акын эл арасында катылып жүргөн илгерки жана кийинки уламыш аңыздарды жыйнап, атайы өзүнчө китепче кылып түзүп, кириш сөзүн дагы тиркөө менен басмага даярдаган. Алардын аягына жазылып бүткөн датасы жана дареге – “11/ХІІ 1946 Чолпон-Ата” деген автордук белги түшүрүлгөн. Бирок жарыкчылыкта дагы төрт жыл өмүр сүрсө да, ал жыйнагандары өзү ойлогондой китепче болуп чыгып, элге тартууланган эмес. Уламыш- аңыздардын айрымдарын белгилүү поэма

кылып жазган. Дээрлик 20 жыл бою акындын архивинде кала берген бир топ көлөмдүү бул баалуу мурас кийинчерээк гана изилдөөчүлөрдүн баамына урунуп, Кыргыз Илимдер академиясынын кол жазмалар фондунда сакталып турган жеринен иргелип, Түгөлбай Сыдыкбековдун башкы редакторлугу менен 1964-1967-жылдар аралыгында жарык көргөн үч томдук чыгармалар жыйнагынын 1965-жылы чыккан 2-томуна биринчи мертебе жарыяланган.

Кыргыз эли кайгылуу күнүндө кайратка чыдаган, баатырлык күнүндө намыска үндөгөн легендаларды чыгарган. Ал өзүн дайым эр жүрөктүүлүккө үйрөткөн. Китепке киргизилген: «Толубай сынчы», «Домонун кызы» өңдөнгөн уламыштар бүгүнкү күнү да өзүнүн чындыгы менен окуучуга кандайдыр кубат берет.

«Ысык-Көл», «Соң-Көл» жана башкаларга тиешелүү уламыштар кандайдыр ишенимсиз болсо да, өзүнүн элдик болжолуна адамды кызыктырат. Булардан башка ар түрдүү уламыштар жаштарга пайда берүү элеси менен бүгүнкү күндө да өз күчүндө турат.

3. Алыкул Осмоновдун легендаларынын мааниси.

Алыкул Осмоновдун легендалары— ошол элдик үрп-адаттардын, уламыштардын жана тарыхтын терең белгилерин чагылдырууга багытталган. Ал кыргыздын боорукер, эр жүрөк, акылдуу жана мекенчил адамын ар бир ырында өзгөчө көркөмдөйт. Легендалар аркылуу акын адамдын ички дүйнөсүн, коомдук көйгөйлөрдү жана ошол заманга болгон мамилени чагылдырат.

Алыкул таануучу, публицист Мундузбек Тентимишовдун изилдөөсүнө караганда Алыкул Осмонов Кой-Сарыда жүргөндө Деркембай деген корукчу киши менен көп сүйлөшкөн. Андан көп маалыматтарды билген. Ырларындагы “Сонун”, “Бүкөн” деген каармандар ошол кишинин неберелери болгон. Анын айтымында он үч поэманы жазган.

Легендалардын мазмун-багыты эле көп түрдүү экенин автор өзү койгон тема аттарынан айкын сезилип турат. Алар, маселен: Шаарлар. Көл, дайралар. Күмбөздөр, жер аттары, эскерткичтер. Дары-дармек себепкерлери. Жылдыз аттары. Баатырлык. Жырткычтар. Ачарчылык, жут белгилери. Мээримдүүлүк. Айбанаттардын аттары. Жыл аттары. Жыл сүрүү. Кыргызча ай аттары. Куштардын жашы. Жети пир. Күлүктөр. Манас жөнүндө. Биздин күндөгү легендалары ж.б. Алыкулдун легендаларында элибиздин эр жүрөктүүлүгү, акылмандыгы жана сүйүүсү да чагылдырылган. Анын ырларында айтылган эпикалык окуялар, тарыхый инсандардын ишмердиги кыргыз элинин кайталап айтуучу тарыхын жана ага болгон сый-урматын көрсөтөт.

4. Алыкул Осмоновдун “Жер албагыр” легендасы

Кыргыз эл фольклорунан алынган “Жер албагыр” легендасы — Осмоновдун чыгармачылыгында айрыкча белгилүү болгон жана өзгөчө мааниге ээ болгон чыгармалардын бири. Бул аңыз акындын адамдык, социалдык жана табигый теңчиликке, элдик тартипке жана адепке болгон көз карашын көрсөтөт. Мисал иретинде, бул ырлардын ичинен кээ бирлерин андан эки жыл илгери жазылган кара сөз түрүндөгү легендалык «метрикасына» салыштырып көрөлү:

«Жер албагыр» - «Легендаларда»:

Кыргыздын кары кишилери жаман көргөн кишисин: «О, жер албагыр», деп тилдейт. «Жер албагырдын» өзүнчө мааниси бар. Эгер адам эң бузуку, алдамчы, карасанатай, ууру, ушакчы, кара ниет, арамза, аракеч болсо, аны жер да албайт дешет. Кийин ооруп, же киши колдуу болуп өлгөндө кайсы жерден көр казса да жалаң таш чыгып туруп алат дейт. Үркүндөн мурун Нарындан Алакөз деген адам жашаптыр. Ойлогонунун баары жамандык экен. Далай момундардын акысын жеп, ак кишилерди жамандап, уурудук, зулумдук кылчу экен. Тирүү кезинде адам баласына жакшылык кылбаптыр, бирок эң оокаттуу жашаптыр. Кийин өлгөндө, эли жыйналып коймокчу болуп кай жерди казса эле таш, суу, жылан, бака чыгат дейт. Эптеп жатып көөмп, эртеси карашса, жер төрт саржан жерге өлүктү бүркүп таштаптыр. Андан алып бөлөк жерге койсо, бир күн өтпөй жана да бүркүп салыптыр. Анан карыялардын айтуусу боюнча эки жолдун кошулган жеринен көр казып, мал союп көмгөн экен, ошондо араң жер алыптыр...

«Кыдыр»-«Легендаларда»:

Кыргызда: «Бакыт карап, Кыдыр даарып, дөөлөткө малыныптыр», деген сөз бар. Уламышта мындай дейт. Кыдыр орто бойлуу, сары мурут, сары сакал неме болот дейт. Ал эң бир боорукер, ар дайым адамга жакшылык кылсам деген ниетте болот. Ар адамдын өмүрүндө үч жолу жолугат имиш. Кыл мурут кезинде, кара сакал кезинде жана буурул сакал кезинде. Ал үч жолу тең эң бир көзгө алымы жок (дубана, азгын, жолоочу, же дагы бир көргөн кишиси болуп) көрүнөт имиш. Ошондо какпай, сокпой, ак пейил менен сыйлап турса, аны Кыдыр даарып кетет дейт. Ал кишинин иши бат эле оңолуп, элге алымдуу болот имиш...»

Ошондой эле “Дары-дармек себепкерлери” деген темада аюунун эти, кымыздын пайдасы, төөнүн сүтү ж.б. көптөгөн маалыматтарды берген.

Революциядан кийинки чыккан легендаларда эң таза, эң ачык, эң кубанычтуу жол башчылар элдин сүйүүсүнө, кадырына байланыштуу өз билгендериндей болуп айтылган. Ошол комбайн, трактор, радио, автомобиль келгенде да кыргыз эли алар жөнүндө сонун легендаларды түзгөн. Албетте, ар нерсеге сын көз караш менен караш керек, бул легендаларды чогултууда максат аны толугу менен көңүлгө кабыл алынат дегенге жатпайт. Аны тандап, иргеп илимий иштерге пайдалануу керек. Учурда деле жакшы иштер жүргүзүлүп жатат десек болот.

А.Осмоновдун 100 жылдыгына карата КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабияты институту тарабынан (Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында) “Алыкул Осмонов энциклопедиясы” түзүлгөн. (Бишкек: ”Бийиктик плюс ”, 2015.-650бет) Анда Алыкул Осмоновго тиешелүү бардык маалыматтар камтылган: акындын өмүр жолундагы жана чыгармачылыгындагы негизги даталар, акын жөнүндө драмалар, кино тасмалар, аларды аткарган артистер, нотага түшүрүлгөн ырлары, жарык көргөн чыгармалары, котормолору, акындын атындагы сыйлыктын лауреаттары ж.б. тарыхый маалыматтар камтылган.

Корутунду

Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгындагы легендалар – ал кыргыз элинин элдик баалуулуктарын, тарыхын жана идеаларын чагылдыруучу өзгөчө тармак. Акын бул уламыштарды өзүнүн поэзиясына киргизүү аркылуу элдин маданий мурастарын, дүйнө таанымын жана адамдык касиеттерин терең көрсөтүп, кыргыз адабиятынын кымбат байлыктарынын бирине айландырып калды. Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгы бүгүнкү күнгө чейин кыргыз маданиятынын ажырагыс бөлүгү болуп, кыргыз элинин руханий дүйнөсүнө терең таасир этүүдө. Ошондой эле учурда актуалдуулугун көрсөтүп жатат. Кыргыз элинин байыртадан бери сактап келе жаткан баалуулуктары көп. Биздин тарыхыбыз, тилибиз, динибиз, маданиятыбыз, салт-санаабыз, тарыхый эстеликтерибиз, нарк-насилибиз. Бирок доор алмашкан сайын, баалуулуктар өзүнүн ордун жоготуп, коом өзгөргөн сайын баалуулуктарга болгон көз караштар өзгөрүп келет. Айрыкча ааламдашуу заманында, интернет доорунда бир коомдук башкаруудан экинчи коомдук жолго түшүп, башка күчтүү коомдордун маданиятына жетеленип, өзгөчөлүгүбүздү жоготуп албоо максатында 2024-жылдын 18-декабрында Кыргыз Республикасынын Президентинин № 369 “Улуттук дем- дүйнөлүк бийиктик” уңгужолу жөнүндө Жарлыгы чыккан. Бул уңгужол отуздан ашык ар тармактын өкүлдөрү тарабынан бир жыл бою иштелип чыгып, бир нече талкуулардан өтүп, учурда бул программаны бүткүл элге жайылтуу иш-чаралары жүрүп жатат. Анда негизинен илим, билим, социалдык мамилелер, дин тутуу эркиндиги, нарк-насил, улуттук баалуулуктар, улуттук коопсуздукту камсыз кылуу ж.б. таянымдар камтылган. Ошол уңгужолдогу нарк-насилди, ата-бабалардын басып өткөн жашоосуна тиешелүү ар тармактуу көптөгөн түшүнүктөрдү, маалыматтарды Алыкул Осмонов убагында эл арасынан жыйнап, аларды ыр түрүндө жазып койгон.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда айтылгандай уламыштар (легендалар) эл ичинде канчалык маанилүү орун алса да, азыркы учурда толук жыйналбаганын билдим. Ошондуктан бул легендалар илимий кызматчылардын, адабиятчылардын керегине жарап, изилдөө иштери жүргүзүлөт деген ойдомун.

Колдонуулучу адабияттар:

1. Алымов Б. Биздин адабият [Текст] / Б. Алымов, Т.Саманчин.-Фрунзе: Мектеп, 1983.- 560 б.
2. Осмонов А.Чыгармалар жыйнагынын үч томдугу [Текст] / 1-том // А. Осмонов. Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 350 б.
3. Биялиев К.А. Кыргыз тили. [Текст] / К.А.Биялиев. – Бишкек: 2002. – 68 б.
4. Казыбаев П. МезгилжанаАлыкул [Текст] / П.Казыбаев. - Фрунзе: Адабият, 1990. – 74 б.
5. А.Осмонов энциклопедиясы/ А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында.-Бишкек: Бийиктик плюс, 2015.-640 б.
6. Сулейманова, Н. А. Акын демократтардын чыгармаларындагы этикалык тарбиянын мааниси / Н. А. Сулейманова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 137-144. – EDN TRKQUG.
7. Шамшиев, Р. К. Кыргызская философия и Женижок / Р. К. Шамшиев // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 3-1(61). – С. 215-222. – EDN OZLONP.